

ÁRULKODÓ MOTÍVUMOK, TITKOT REJTŐ SZÍNEK

1. KÉP
HOSSZÚ-GRÁNÁTALMÁS MINTA
RÉSZLET

A vásárhelyi hímzés közismert motívumai mellett található kis összekötő minták sok mindent elárulnak, még arról is, hogyan születtek a párnaminták lépésről lépésre.

Dolgozatom első részében egy ilyen kiegészítő mintával foglalkozom, melyet a helyi és környékbeli múzeumok gyűjteményeiben található párnavegeken fedeztem fel, a második részben pedig a vásárhelyi hímzés egyedi színvilága kapcsán felvetődött kérdésekre igyekszem lehetséges válaszokat találni.

Elsőként lássuk azt a hosszú-gránátalmás hímzett párnát, melyet Tömörkény István egy makói tanyán gyűjtött, s most a Móra Ferenc Múzeumban őrzik. A mustra középső részén található minta T. Knotik Márta szavait idézve „sarlós levelekből alkotott hullámindával összekötött, duzzadó levelű, három hosszú-gránátalmát formáz.”

Ami azonban most számunkra érdekes, az az egyik elválasztó vonalon ülő, összekötőmintaként szereplő négy kis fogazott háromszög. A rajzot Wiener Tiborné készítette az eredeti párnáról. (részlet) 1. kép

Szintén Makón gyűjtötte Tömörkény azt a mindnyájunk által jól ismert csupa nagy tulipánból felépített mustrát, melynek a szélső soraiban található három-három tulipánját ugyanilyen háromszögek választják el egymástól. Az egész párnacsup részletesen kidolgozott, és mégsem cifra, elválasztó sorai különlegesen gazdagok. (Itsz. MFM 52.1328.1) Színes képe megnézhető a www.sulinet.hu oldalán vagy a Móra Ferenc Múzeumban.

A hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban található tulipános, egyedi felépítésű mustra egyik elválasztó során már kacscal ékesítve köszönnek vissza az említett háromszögmotívumok. A középső sor két tulipánja művészi rajzú, a hagyományokhoz ragaszkodó színezésű. A szélső sorokban ülő tulipánok pedig kevésbé díszes másolatai a makói tulipános párna szélső sávjában találhatóaknak, bár az öltései egyszerűbbek. 2. kép (Itsz: TJM 50.197.1.) (p.31.)

Ezt a három mustrát nézegetve arra jutottam, hogy egy kéz munkái lehetnek. Sőt azt is megengedem magamnak, hogy kimondjam: a szépen kidolgozott öltések, a motívumok kiforrott, újraalkotó alkalmazásából arra következtetek, hogy aki ezeket varrta, nagy rátermettséggel és gyakorlattal rendelkezett, másoknak, megrendelésre is dolgozhatott.

A két első mustra aprólékosan mintázott elválasztó sávjai egyedien gazdagok. Színei harmonikusak, a finom színátmenet szabályát követik. Varrójuk ügyelt arra, hogy ne használjon – folytatásképpen – eltérő színű fonalat.

Nem így a harmadik párnánál (2. színes kép). A mustra középső motívumának eredeti elnevezése nem maradt fenn, a szakirodalomban gránátalmaként is előfordul, míg Erdős Jánosné, Rózsai néni az „indus-minta” elnevezést adta ennek az idegen hatású mustrának. A közrefogó levelek vagy száraz rajza a végletekig egyszerű, szokatlan, színezése, öltésképzése pedig felrúg minden szabályt. Merész következtetésem, hogy a sok darabot kivarró egyén a tüben maradt fonalat szép sorban elhasználta a mustra középső sávjában megrajzolt egyszerű vonalú, de a célnak nagyon megfelelő motívumban. Néhol csak három-négy öltésre futotta. A mustrában igen sok a kék szín, sőt kevés zöldet is találunk az indákban, és a piros mindkét változata (tégla- és lilás-piros) jelen van. Akinek ezek a fonaldarabok megmaradtak, az nagyon valószínű, hogy másnak is varrt, és párhuzamosan sokféle mintán dolgozott. Olyan nagy rutinja volt, hogy megengedhette magának ezt a szabadosságot; még így is művészt alkotott. Ma a többi között ez is elismert és kedvelt mustránk.

Tudom, lesz aki kétségbe vonja szavaimat, szívesen fogadok ellenvéleményt.

A vizsgálódásom középpontjában álló háromszögmotívum az említettekén kívül több párnaveg-hímzésen is megtalálható volt. Példa erre az a ma már csak rajzolt formában ismert madaras mustra, melyet Wiener Tiborné az eredeti párnáról másolt. (3. kép)

Nézzük, mi itt az érdekes: először is a szélminták különbözősége, mely más párnaveg-hímzésen ismereteim szerint nem fordult elő. A rajzon a madarak fölött szintén ott találjuk a már ismert háromszögeket. A rajzolt másolaton a színeket – a ma is használt – számozás jelöli, így rekonstruálható e mustra színvilága, ami tovább erősíti azt a feltételezésem, miszerint e párnák kapcsolatban álltak egymással, hiszen egyikben sem találunk kék színt. További érdekesség, hogy az egyszínű Kristó-mustrát leszámítva, egyedül a két elsőként említett tulipános párna hímzésében található a száröltés azon változata, melyet az úrihímzés öltései között tartanak számon (V. Ember Mária, 1981). Mi nem használjuk ezt az öltést, de Erdélyben közismert.

Lépjünk vissza a Móra Ferenc Múzeumban található hosszú-gránátalmás mustrához. E párna aprólékos vizsgálata során érdekes dolgot vettem észre. A hímzések között egyedül módon az egyik szélmintában két kis virágfüzér található.

Az 1930-as években Wiener Tiborné már kezében fogta és lerajzoltatta ezt a párnát. E munkában László Erzsébet volt segítségére, aki egyike volt azoknak a munkanélküli tanítónőknek, akik Wienernél mellett dolgoztak. Margit néni benyújtotta a rajzot az iparkamarának és 1939-ben a *Magyar Iparművészet Muskátlai* mellékletében (XLII. évf. 9. sz.) megjelent mintakuriózum.

Ugyanitt (XL. évf. 6-7. sz.) – de még korábban – megjelent az újravarrott párna fényképe is. Szerencsésnek mondhatom magam, hogy ezeket a képeket birtokolhatom, mert így végig tudtam követni ennek a régi mustrának a sorsát, fejlődését.

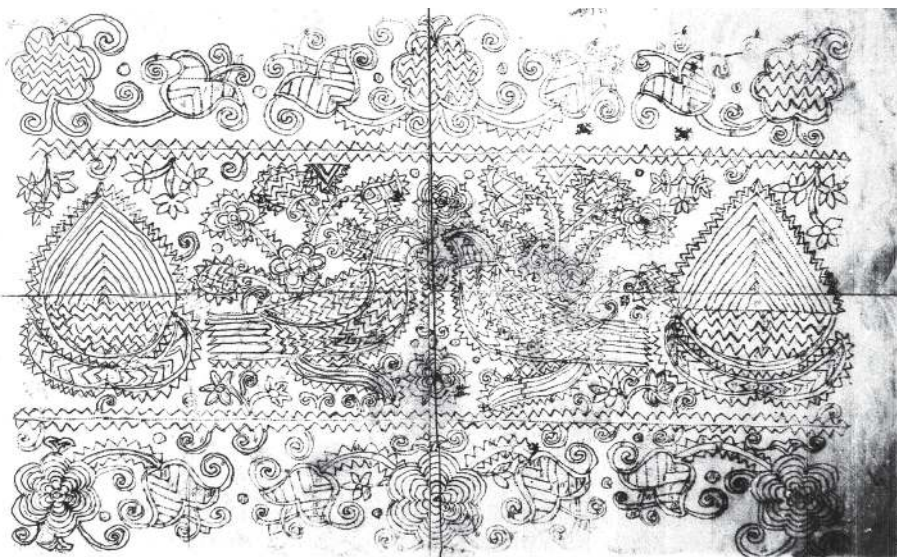
Az 1977-ben Fél Edit által gyűjtött, a Néprajzi Múzeumban őrzött mustrán, szintén előbukkannak a kis háromszögek, természetesen itt is mellékmotívumként (T. Knotik 1990). Viszontlátjuk a három hosszúkás-gránátalma és a motívumokat összekötő indás-leveles felépítést is. Érdekességet azonban ez a mustra is tartogat számunkra: a rózsaszíromminta közepe hosszabb öltésekkel van kivarrva, mint ahogyan mi varrjuk, míg a legtöbb párnán másképpen indul ez a motívum. Továbbá a három központi motívum az eddigiekkel ellentétben és az úrihímzés felépítésének is ellentmondóan – talpon áll! Olyan varrhatta, aki nem ismerte a szabályokat, vagy egyszerűen úgy érezte: miért álljon feje egy virág, amikor nem az a természetes? Ha azonban az eddigi kéz alkotta ezt is, vajon a megrendelőjének tett eleget? A felső szélmintában sötét-világos fonallal varrott – farkasfogként ható – mintázást találunk. A hímzés varrásának leszálló ágában egyre gyakrabban fordult elő ez a megoldás, de e téma kibontása már meszszire vezetne.

Ha sorban megnézzük a képeket, azonos nagymotívumokat találunk bennük, de ezek alakulnak. Rajzolójuk mindig változtatott rajtuk, és ez a javukra vált, a minták kiteljesedtek, gazdagítva a hímzést. Ebben a szerencsés esetben az alaprajz, a párnák felépítése megmaradt, az öltésekhez szigorúan ragaszkodtak, bár a színezés változott.

*

A vásárhelyi hímzés gazdag árnyalatokkal teli színvilágát a gyapjúfonal festése által érték el, melyhez főként festőnövényeket alkalmaztak. Egyes kutatások eredményei pedig azt mutatják, hogy állati eredetű festéket is használhattak. A következőkben a szakirodalom alapján veszem sorra azokat a növényeket, melyek egyes részeiből elődeink festéket állíthattak elő, hogy fonalaikat megszínezzék. Megdöbbentő volt számomra, hogy a közvetlen környezetünkben mennyi ilyen növény található.

Meglátásom szerint sokkal több, mint amiről a vásárhelyi hímzés kutatói korábban említést tettek.

3. KÉP
MADARAS MINTA – RÉSZLET

Nem céloim azonban a korábbi eredmények felülbírálata, mindössze adalékokkal szeretném bővíteni mindazt, amit a homályba vesztett fonalfestésről gondolunk.

A festőnövények különböző részeiből nyerhető ki a színező anyag. Leggyakrabban a növény levele alkalmazható e célra. Egyes fák, cserjék kérge is tartalmaz színyanyagot. Figyelembe kell azonban venni, hogy a két-hároméves növény hatékonyabban színez, mint az idősebb ágak. Ritkábban használták a növények virágzatát, mivel a megfelelően sűrű főzethez nagy mennyiségre volt szükség belőle. Ezekből általában olyan színt lehet előállítani, amilyen színű a szíromlevél, ezért mindig a teljesen kifejlett virágokat gyűjtötték be. (Szathmári-Giovannini 1961)

A vásárhelyi hímzéssel díszített párnák zöme három színnel készült. Ettől eltérnek azok a mustrák, melyeket a fekete juh szőrével varrtak ki. E párnákat a hagyomány szerint *tótóscifrásnak* nevezték. (Szeremlei 1913)

A három szín: a barna, a piros és a kék, illetve ezek árnyalatai, a sötétől a világos színig. A színskála azonban sokkal gazdagabb, mint gondolnánk, mert mindhárom szín hideg és meleg árnyalatával találkozhatunk.

A barna két árnyalatáról T. Knotik Márta tanulmányában ezt írta: „ (...) a barna szín változatos gazdagságát több fajta tónus képviseli, mely több fajta festőnövény használatára utal.” Az aranybarna ma látható fakult árnyalatát azonban semmiképpen nem nevezném sárgának. Varga Marianna az *Alföldi szőrhímzések* című kiadványban így ír: „A hódmezővásárhelyi hímzéseknél az aranybarna, a hidegebb barna öt-hat árnyalata” található.

Az irodalomban a barnát festő növények bőséges felsorolását találjuk. Ezek közül itt azokat mutatom be, amelyeket minden kutató megemlít, és amelyek leginkább előfordulnak a környezetünkben. A diófa levelét, termésének zöld és barna burkát mint festőnövényt, mindenki említi. Erdős Jánosné, Rózsi néni a vadalmafa, vadkörtefa kérgét is valószínűsítette. A szakirodalomban is több helyen szó esik róla. A vörös- és lilahagyma külső burkának ilyen célú felhasználása szintén feltehető, hiszen tojásfestésre régóta használják. A háztartásokban – különösen a régi nagycsaládokban –, igen sok összegyűlhetett belőle. A fonal aranybarna változatának lehetett – véleményem szerint – az egyik festőnövénye.

A lilás-piros szín használata mellett néhol megtalálható a piros halványabb, melegebb árnyalata. Természetesen itt is halványuló színekben, egészen a rózsaszínig. A szakértők egyöntetű véleménye szerint a vásárhelyi hímzésre oly jellemző, az országban máshol nem használatos, lilás-piros színt a báránypirosító néven ismert gyógynövényvel festették. E növény gyökere alkannint, vörös színt adó festékanyagot tartalmaz. Fontos tulajdonsága, hogy ez „a festőanyag vízben nem, csak olajban, zsírban, alkoholban, benzinnel oldódik jól.” (Szathmári-Giovannini 1961) Az értékes piros festékanyagot a növény gyökerének kérge tartalmazza, fontos tehát, hogy ezt megmentsük, minthogy könnyen leválik a fatestről, ezért nem szabad megmosni.

Sebők Szilvia *Az Alsó-Tisza-vidéki szabadrajzú párnavégek* című szakdolgozatában a növényről a következőket írta: „Festéskor megfőzték és a léhez timsót adtak. Végül a gyapjúfonallal újra felfőzték. Ekkor lilás színt nyertek, de ha a pác szóda volt, a szín vöröses-lila lett. A festőanyagot jobban ki lehet vonni szesszel vagy benzinnel. Ha a fonalat ilyen lében áztatjuk, a színe azonnal élénk-vörös lesz.” (Sebők 1993)

Itt tartom helyesnek elmondani a saját véleményemet. A báránypirosító, amint arra népi elnevezése is utal, az állatok – tulajdonosaik által való – megjelölésére szolgált. A szakirodalom idézett, e növény gyapjufestésben betöltött szerepét nincs jogom kétségbe vonni, csupán arra a szakemberek által is leírt elgondolkodtató tényre hivatkozom, hogy e festőanyag vízben nem oldódik, illetve zsíros közegben fest. Amivel tehát a báránypirosító gyapját könnyedén megjegyezték, ugyanakkor számomra kérdéses, hogyan fogta be egyenletesen a kimosott gyapjúból készült fonalat, illetve hogyan lehetett vele árnyalatokat létrehozni?

Vörös festékanyagtartalma miatt szóba jöhet a festőbuzérfű és gyökér (*Ruiea Tinctor Herba et Radix Rubiatinctorum*) is. A népnyelv pirosítófűként, festőfűként, vörösfestőgyökérként emlegeti. (Szathmáry-Giovannini 1961) E növényi festék pontos színárnyalatát azonban nem ismerjük.

Nézzünk szét magunk körül, és meglepően sok színes növényt fogunk találni, olyat, amit szakemberek – vagy a színhagyomány festőnövényként emleget. Ilyen lehet a festőmályva (Monoriné 1990.). Sajátos tulajdonsága, hogy attól függően, hogy savas vagy lúgos közegben oldjuk, a színét változtatja. Erdélyben a piros mályvarózsa virága használatos gyapjufestésre (Miklóssy 1978), azt tartják róla, rózsaszíntől pirosas-liláig fest. Szabó Ildikó kertész-mérnök a kökényről (*Prunus spinosa*) írt, mint színesen izzó csodabogyóról, „A teljesen érett kökénybogyó főzetével a gyapjú a vörös különböző árnyalatára festhető.” További lehetőséget jelent az orbáncfű (*Hypricum perforatum L.*), népi nevén vérfű, vérfűvirág. „A virágzó növény föld feletti részét vagy csak külön a virágzatát... használják a gyapjúfonál piros színezésére. A növény elég sok hipericin nevű vörös festőanyagot tartalmaz, így a vele festett szín erősebb és nem fog.” (Miklóssy 1978) De itt az érett fekete cseresznye, a fekete eper és a vörös szőlő is. A piros muskátli virágát az indiánok fonalfestésre is használták. Én magam nem festettem vele, de a virágot gyapjúhoz dörzsölve annak lilás-piros színt adott. Léteznek állati eredetű pirosan fogó festékek is, azonban ezekkel a terjedelmi korlátok miatt most nem foglalkozunk. Annyit azonban meg kell említeni, hogy két szegedi kutató az eredeti vásárhelyi hímzésekben fonalmintákat vett, amikből speciális vizsgálatokkal kimutatták a kokcsinella (bíbortetűből származó) festékanyagot. (Tímárné-Szőke 1995) Észszerűnek találok, hogy az ilyen anyaggal színezett fonalat vásárolták, mivel ez a festékanyag távoli származása okán igen drága volt.

Szólnunk kell azonban a piros szín egy általunk ritkán használt árnyalatáról, a világosabb és élénkebb tónusú téglavörösről, (törökvörös?) mely egyes párnákban elvéve található, (néhol csak néhány öltésnyi), de a valamennyiünk által ismert és kedvelt templomcifrás mustra ezzel a színnel készült. Miértje a múlt homályába vész, de tudnunk kell róla. Ez a szín Erdélyben igen kedvelt, általánosan használt.

A kétféle kéket is határozottan elkülöníthetjük egy mélyötéttel induló indigó-kéknek talált és egy ritkán használt, általunk permet-kéknek nevezett színre. Ez a kék a szőlő permetezésére használt mész-rézgalic keverék színére emlékeztet, innen kapta a nevét. Kis Ernőné kökénykékről beszélt, azt azonban nem tudjuk, melyik árnyalatra gondolt. A szakirodalom a kék szín festését két növényre vezeti vissza. Európában régebb óta használt a festőcsülleng (*Isatis tinctoria L.*). Már a középkor óta alkalmazzák, eredeti termőhelye Thüringiában volt. A belőle nyert kék festékekkel ruhanemüket és egyéb vásznakat színeztek. Használatát az Indiából származó indigó térhódítása szorította vissza a 16. században. (Domonkos 1981) Ezt követően jelentek meg Magyarországon a kékfestő mesterek, akik az ország minden régiójában működtek, s minden bizonnyal vállaltak gyapjufestést is. Színe erőteljes és kevésbé fakul, lásd a múzeumi darabokat.

A kék, a bíbor vagy a lila különböző átmenetei a tapasztalatok szerint létrehozhatók áfonyából, fagyalból vagy a bodza terméséből is.

Arról is megoszlanak a vélemények, hogy a vásárhelyi hímzésre oly jellemző színárnyalatokat miként lehetett létrehozni. Egyesek azt tartják, hogy a sötétebb szín eléréséhez többször kellett a fonalat a festőlébe tenni, míg mások szerint a festék sűrűsége volt meghatározó. Nem tudjuk, hogy vajon az egyes árnyalatok festésekor mindig azonos, vagy más-más festőnövényt használtak-e, de T. Knotik Márta az utóbbit tartja valószínűnek.

Elgondolkodtató, hogy akik valamikor a vásárhelyi hímzéshez a fonalat festették, mennyire ismerték a növényeket, és azok felhasználási módját. Kémiai ismeretek nélkül, csupán a megfigyelés, a tapasztalat segítségével tudták használni színezésre, pácolásra a különböző anyagokat. Persze köztudott, hogy már az ókorban is jártak festett ruhákban, végül is az emberiség közkinccse volt ez az ismeret, mely hosszú időn át szájról szájra öröklődött. Ma már kémiai anyagokkal festenek, de megérdemli ez a tudás, ha csak részben is, de ne hagyjuk teljesen feledésbe menni.

Vácsi Gáborné

Irodalom:

Domonkos Ottó

1981. *A magyarországi kékfestés*, Bp.:Corvina

Miklóssy V. Vilmos

1978. *Festőnövények a csiki háziiparban* In: Dr. Kós Károly – Faragó József (szerk.) Népművészeti dolgozatok 1978, Kriterion, Bukarest

Monoriné Rohlik Erzsébet

1990. *A varázserejű himes tojás*. Neutron Bp.

Sebők Szilvia

1993. *Az Alsó-Tisza-vidéki szabadrajzú párnavégek /Szakdolgozat/*

Szathmáry Géza – Giovannini Rudolf

1961. *Gyógynövényeink*. Mezőgazdasági K., Bp.

Szeremlei Sámuel

1913. *Hód-Mező-Vásárhely története* 5. kötet Hódmezővásárhely

T. Knotik Márta

1990. *Vászonhímzés és szőttes* In: Juhász Antal (szerk.) Csongrád megye népművészete Bp., Európa

Tímárné dr. Balázs Ágnes Szőke Ágnes

1995. *Kísérlet a hódmezővásárhelyi szőrös párnavégek színvilágának meghatározására* In: Szűcs Judit (szerk.) A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Ethnographicae 1. Szeged

V. Ember Mária

1981. *Úrihímzés* Akadémia Kiadó Budapest

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/pages/monografia_3/008_e_nepmuvhimzes.htm

2. kép

"INDUS-MINTA"

FORRÁS: TORNyai JÁNOS MÚZEUM (ltsz: TJM 50.197.1.) – Fotó: Dömötör Mihály

BOLDIZSÁR ISTVÁN: CSENDÉLET (OLAJ)